

УДК 811.161.2'42'373.7:001.895
DOI: 10.31651/2226-4388-2024-36-196-200

ПЕРИФРАСТИЧНІ ІННОВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ 2021

Рец. на кн.: Степаненко М. Публіцистично-політичний дискурс 2021: лексико-словотвірні інновації, перифрастичний ресурс: монографія.

Харків : Видавець Іванченко І. С., 2023. 590 с.

Т. А. Космеда, доктор філологічних наук, професор кафедри романо-германської філології та зарубіжної літератури, Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

e-mail: tkosmeda@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8912-2888>

Микола Степаненко масштабно аналізує інноваційний лексико-перифрастичний ресурс української мови, починаючи фіксацію обраних для аналізу мовних одиниць головно із 2014 року (див.: Степаненко М. І. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон : монографія. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2017. 616 с.) і продовжуючи його протягом 2017–2022 років^{††*} (див.: Степаненко М. Публіцистично-політичні перифрази в українській мові: 2017 рік : монографія. Полтава : Дивосвіт, 2018. 588 с.; Степаненко М. Динаміка українського політичного лексикону: 2018–2019 : монографія. Полтава : ПП «Астрая», 2020. 408 с.; Степаненко М. Найновітніші динамічні процеси в українському політичному лексиконі: 2020 рік: монографія. Полтава : ПП «Астрая», 2021. 250 с.). 2023 року українську лінгвістику збагатили п'ята монографія вченого, яка презентує обраний дослідником об'єкт і предмет. У *Передмові* до свого чергового видання автор зазначає: «Пропонована праця логічно продовжує цикл наукових студій, об'єктом дослідження яких є представлена в найновітнішому динамічному форматі лексико-семантична система української мови, зокрема ономасіологічне тло, семантична диференціація, конотативний потенціал, а спорадично і словотвірні можливості та текстотвірні властивості лексичного й перифрастичного корпусів, що системно відображають суспільно-політичні зміни чітко окреслених періодів» (с. 3). Передне слово має вишукані і яскраві епіграфи, які виразно відображають ідею презентованого наукового тексту, і це, як видається, є однією з характерних рис наукового дискурсу М. Степаненка.

Рецензована монографія, як і попередні книги, складається з *Передмови* (сс. 3–4), де зазначено актуальність праці, схарактеризовано матеріал дослідження, що системно відображає мовно-законодавчу, соціолінгвістичну, лексикографічну, лексико-семантичну, фразеологічну сфери функціонування української мови. Увагу дослідника привертають такі мовні явища, як (1) словесні маніпулеми (технології), (2) мовні ігри (різні види мовної гри), (3) особливості реакції українців на впровадження закону про функціонування української мови, (4) еволюційні

*Див. рецензії: Космеда Т. Новий погляд на розвій перифрастичного фонду українців. Рец. на кн. : Степаненко М. І. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон : монографія. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2017. 616 с. *Українська мова* : наук.-теорет. журнал / Ін-т укр. мови НАН України; редкол.: П. Гриценко (гол. ред.) та ін. Київ, 2018. № 1. С. 140–144; Космеда Т. А. Фіксація розвою української політичної лексики. Рец. на кн. : Степаненко М. І. Найновітніші динамічні процеси в українському політичному лексиконі: 2020 рік : монографія. Полтава : Астрая, 2021. 249 с. *Культура слова* : наук. зб. / Ін-т укр. мови НАН України; гол. ред. О. П. Левченко. Київ, 2022. Вип. 96. С. 264–269.

процеси, які відбуваються на всіх мовних рівнях, зокрема лексико-семантичному, словотвірному, фразеологічному й навіть морфологічному та синтаксичному, хоча граматику, як відомо, повільніше відображає інноваційні зміни. Мовознавець чітко прописує мету своєї масштабної наукової студії, порівн.: «...характеристика чинного мовного законодавства в проєкції його легітимізації; визначення через вербалізаційне тло важливих для держави пріоритетів політичної лексикографії; оцінний аналіз дискусійних моментів, що стосуються закріплення за функційно активною в Україні російською мовою окремішнього статусу, подвійної номінації за державою (Русь-Україна) й державною мовою (українська, руська); виявлення основних тенденцій узуальної та okazіональної лексичної і фразеологічної номінації, установлення максимально повного корпусу перифрастичних зворотів у досліджуваному публіцистично-політичному дискурсі» (с. 4). Як бачимо, М. Степаненко актуалізує соціолінгвістичний, функційно-прагматичний, зокрема й аксіологічний, а також структурно-системний та лексикографічний дослідницькі аспекти. Монографія виконана в руслі новітньої дискурсцентричної наукової парадигми, оскільки матеріал, який зібрав науковець, якнайвиразніше «занурений у життя»: він демонструє, що українська мова живе й своєрідно розвивається, виразно фіксуючи все, що відбувається в нашому довкіллі.

Основна частина праці містить п'ять розділів із відповідними підрозділами, крім того, до кожного розділу подано *Список літератури*.

Перший розділ «*Мовна політика, мовне законодавство, соціолінгвістика, політична лексикографія: найновітніші виміри*» (сс. 5–25) присвячено аналізу питання легітимізації Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної», який вирізняється особливостями його сприйняття громадянами України. Слушно зауважено, що «із 16 липня 2021 року стали чинними норми, які передбачають збільшення присутності української мови в публічному просторі: проведення державною мовою всіх концертів, шоу-програм, культурно-мистецьких і розважальних заходів, мистецьких виставок, демонстрування фільмів, туристичне та екскурсійне обслуговування, книговидавання і розповсюдження книг (не менше ніж 50 відсотків асортименту) тощо» (с. 8). І це не може не викликати схвальної реакції. Ретельно схарактеризовано зміст та рекомендації «Словника російської пропаганди»: це надважливе завдання, оскільки ворожа пропагандистська робота – ще один вимір війни, яку тому й називають гібридною; маніпулятивні словесні технології вкрай необхідно інтерпретувати, усвідомлювати, щоб правильно їх розуміти і вміти їм протидіяти. І така праця, звісно, потребує відповідного аналізу. М. Степаненко наголошує, що «вірні слуги російських спецслужб убачають у цьому політичному глосарії антикремлівську пропаганду, заявляють, що він нібито утискує свободу слова. Важливе, однак, інше: уведена до активного обігу лексикографічна праця стала не руйнівним, а державотвірним інструментом, тобто таким, який спрямовано проти насадженого нашої країні зовнішньополітичними силами маніпулювання суспільною думкою» (с. 17). Третій підрозділ цього розділу має назву «Соціолінгвістичні новації 2021 року». Без уваги дослідника не залишено питання латинізації української мови, його образно поійменовано *подихом «азбучної війни»*, «що своїми початками сягає ХІХ сторіччя, окремими спалахами еволюціонує в ХХ і ХХІ століттях» (с. 17). Справедливо констатовано, що «мовознавці, церковні діячі, письменники й інші різнолікі категорії небайдужих до долі рідної мови людей висловили одностайну позицію: ця відповідальна мовна процедура не на часі, вона негативно впливає на мовну ситуацію, мовну політику, мовне законодавство, посилює напругу в суспільстві, збудує і відчутно деструктує його» (с. 17). Автор монографії коментує «облудливі ідеї» щодо «українського варіанту російської мови» («українську російську мову»), «російських українських націоналістів», «набуття російською мовою ознак українськомовності», «специфіку функційного статусу англійської мови» та под.

Другий розділ «*Лексико-семантична система української мови в найновітнішому динамічному представленні*» (сс. 26–102) об'ємніший, ніж перший. Його зміст запрограмований передусім на фіксацію українською мовою реакції її мовців на Ковід-19: різновекторно проаналізовано лексему *вакцина*, що набула статусу слова року. Цей «винятковий термін» учений ретельно інтерпретує, характеризуючи семантичні, словотвірні й синтагматичні

метаморфози, які відбуваються з ним в українському мовному просторі. Зауважено, що «з коронавірусною лексикою пов'язане слово року, яке визнане в країні-агресорі. Ідеться про іменник *Супутник*, що є власною назвою російської вакцини» (с. 28). Наголошено також, що коронавірусна лексика поширена й у фольклорному дискурсі, зокрема в таких його жанрах, «як календарно-обрядові пісні зимового циклу свят, великодні віншування. У них – невичерпна мудрість народу, його віра в перемогу світла над тьмою, вони заряджені іскрометним гумором, що має лікувальну силу, якої очікують і на яку сподіваються всі в умовах пандемії» (с. 38). Виразним явищем українського мовного простору є, як демонструє М. Степаненко, і система апелятивних лексико-словотвірних новотворів. Вони відображають широку систему аксіологічних смислів, а також актуалізують виразну тональність мовлення українців: указано на непоширені для досліджуваного періоду типи номінацій, наприклад ті, які називають представників нових партій, блоків, об'єднань, фракцій та ін.; ідеться про продовження започаткованої традиції в назовництві (наприклад, розширює своє функціонування лексема *недоміністр* із варіантами написання, що презентують графічну мовну гру). Водночас докладно описано перифрастичне поле «Дмитро Разумков»; зауважено активізацію стилістичного прийому «олапкування», поширеність віддієслівних номінацій, пов'язаних із непродуктивним словотвірним типом із суфіксом *-ництв-о*; увагу сфокусовано на індивідуально-авторських новотворах та под.

Оніми – це найінтимніші одиниці мовлення, тому цілком логічно, що окремий параграф другого розділу присвячено дослідженню інновацій у системі відонімних утворень, зокрема схарактеризовано «антропонімну формулу українських президентів» (с. 64), «в окрему групу об'єднано новотвори відонімного походження, компонентом яких є скорочений на один або на два склади варіант прізвища *Зеленський* – *Зелен, Зеле, Зел, Зе*» (с. 67); наголошено, що в 2021 році «помітно активізувався процес творення похідних слів» від антропоніма Дмитро Разумков, зокрема подано цінну інформацію про вторинні назви (с. 75); «помічено активність слова *вовчий* не з притаманною йому семантичною структурою “прикм. до вовк” чи “жорстокий, злий”, а з іншим значенням, що має онімну мотивацію, – “пов'язаний із суддівською діяльністю Павла Вовка”» (с. 82) та под.

Третій розділ «*Динамічні процеси у фразеологічній системі української мови*» (сс. 103–114) містить два підрозділи, які мають прозорі назви: III.1. «Прецедентний усталений зворот “*Вовина тисяча*”», що, зрозуміло, ґрунтований на прецедентній ситуації української реальності, а також III. 2. «Коронавірусна фразеологія»: ситуація з коронавірусом викликала в мовців певну креативність щодо моделювання усталених виразів, що й схарактеризував М. Степаненко. Важливим спостереженням дослідника є те, що популярними стали паремійні та антипаремійні конструкції, усталені звороти, які «швидко набувають ознак прецедентності, гасел і т. ін., творення одиниць на основі чинних у мові моделей, а також на базі відомих широкому загальному прислів'їв, приказок, крилатих висловлень, усталених структур тощо» (с. 103). Лінгвіст сформулював переконливий висновок про те, що «антипаремійний фонд – яскравий приклад етнорефлексії, оперативної реакції людей на пандемію коронавірусу в масштабах усієї планети. В антиприслів'ях, антиприказках, антивиразах, антивисловленнях, антигаслах, з одного боку, акумулюється й реалізується мовний закон експресивності, а з іншого, – креативний ресурс народу загалом та творчий потенціал окремих його представників» (с. 112).

Четвертий розділ «*Новітня перифрастична сфера*» (сс. 115–217) найбільший за обсягом, що засвідчує наявність багатого фактажу та презентацію його вичерпного аналізу. Виклад матеріалу представлено як подання перифрастичних опозицій: «Перифрастичний портрет президентів України, інших держав» і «Перифрастичний портрет президента Росії Володимира Путіна» та «Перифрастичні зв'язки хороніма Росія». Розмаїття перифрастичних одиниць автор класифікує, виокремлюючи вторинні назви, що (1) вирізняються номінативною неординарністю, (2) значеннєвою і формально-граматичною поліфункційністю, (3) конотативною маркованістю. Дещо неочікуваним є висновок про те, що «незначний сегмент з-поміж аналізованих одиниць становлять звороти з нейтральною конотацією. Це насамперед назви людей за видом діяльності, родинними зв'язками, партійною, етнічною належністю тощо»

(с. 115), оскільки зазвичай перифрази презентують виражену оцінність. Цікавими є роздуми вченого щодо статусу перифрази: він зауважує неоднозначність підходів до аналізу цієї мовної одиниці: «стилістичний (перифраз – стилістичний засіб) і номінативний (перифраз – функційно-семантична одиниця мовлення)» (с. 116).

Уважаємо, що дуже змістовним є фрагмент монографії, присвячений аналізу перифрастичної сфери 2021 року в таких векторах: ономасіологічне тло, семантична структура, конотативний потенціал. Як і в попередніх авторських виданнях цього взірця, традиційно розглянуто перифрази двох семантичних типів – «Людина» і «Суспільний розвиток». Моделюючи перифрастичний портрет президента Росії Володимира Путіна, автор монографії пояснює, що «очільника Російської Федерації в досліджуваному текстовому масиві вмотивовують такі позамовні чинники: постійність Путіна у владі – президентство (2000–2008 рр., 2012 р. – дотепер), прем'єрство (2008–2012 рр.), а також негативна запроєктованість не тільки президентської, а й усієї його владної стратегії і тактики на Україну – на її внутрішнє, зовнішнє життя, суверенність, місце в історії, генетичні зв'язки з іншими народами, передусім із російським та білоруським» (с. 122). Погоджуємося з думкою вченого про те, що для перифрастичних номінацій Путіна не характерна «нейтральна або відносно нейтральна конотативність» (с. 123), що є цілком логічною річчю: цю персону оцінюють завжди позитивно або негативно залежно від позиції мовця, його ідеологічної належності, як слушно пише науковець, від сполучуваності «з відтопонімними прикметниками *російський, кремлівський, московський*» (с. 123): у російському дискурсі завжди наявна позитивна оцінка, а в українському – негативна. Оскільки термін *конотація* не має в сучасному мовознавстві однозначної інтерпретації, то, очевидно, варто було б подати авторське розуміння його. Думки вченого щодо інтерпретації вказаної проблеми були б цікавими. Зауважуючи, що предметно-логічний зміст оніма *Путін* презентовано «цілим спектром» конкретних вторинних назв, М. Степаненко пропонує «поліфункційні критерії перифрастичного номінування аналізованого прецедентного імені» (с. 128), зокрема, він вибудовує докладну класифікацію, порівн.: (1) прецедентне ім'я *Путін* ↔ форма правління; (2) прецедентне ім'я *Путін* ↔ стиль управління; (3) прецедентне ім'я *Путін* ↔ імена з прецедентністю світового та вітчизняного рівня; (4) прецедентне ім'я *Путін* ↔ негативні міфічні, фантастичні істоти, літературні й фольклорні персонажі, темні, злі духи; (5) прецедентне ім'я *Путін* ↔ негативні міфічні, фантастичні істоти, літературні й фольклорні персонажі, тварини; (6) прецедентне ім'я *Путін* ↔ переконання; (7) прецедентне ім'я *Путін* ↔ Україна, українці; (8) прецедентне ім'я *Путін* ↔ наявність / відсутність перспективи; (9) прецедентне ім'я *Путін* ↔ мілітаристська діяльність; (10) прецедентне ім'я *Путін* ↔ ознаки зовнішності; (11) прецедентне ім'я *Путін* ↔ інтелектуальні можливості; (12) прецедентне ім'я *Путін* ↔ психічний стан. Якщо дослідник наголошував на наявності в аналізованих перифразах «характерної нейтральної чи відносно нейтральної конотативності», то в межах кожної групи варто було б розподілити аналізовані одиниці й за цим параметром. Наголосимо, що це вже предмет окремої серйозної розмови. Привертають увагу роздуми вченого про функційну активність перифраз, «які є колективним продуктом або продуктом без авторства». Як наголошує мовознавець, «вони перетворилися на мандрівні висловлення, що переходять з одного мінідискурсу до іншого в незмінному або частково трансформованому вигляді. Ідеться насамперед про лексичні та граматичні варіанти вторинних номінувань, які вирізняються вищим ступенем емоційності, експліцитною конотованістю, обсягом номінативності – її нерозчленованістю / розчленованістю, тобто згорнутістю / розгорнутістю назви – та іншими характеристиками» (с. 186). Скрупульозно проаналізовано модернізоване в 2021 році давнє перифрастичне поле «Юлія Тимошенко», до того ж, як указує науковець, у нових перифразах переважають позитивнооцінні конструкції. Простежуємо фаховий опис інших поширених перифраз. Серед «найпродуктивніших вторинних номінувань семантичного типу “Людина”» учений виокремлює «субститути антропонімних формул “Володимир Зеленський”, “Петро Порошенко”, “Дмитро Разумков”, “Василь Бурба”, “Віктор Медведчук”, “Тарас Козак”, “Андрій Єрмак”, “Руслан Демченко”, “Олег Татаринов”, “Олександр Дубінський”, “Ілля Кива”, “Рінат Ахметов”, “Володимир Путін”, “Олександр Лукашенко”»

(с. 192). Запропонований перелік із його кваліфікованим викладом засвідчує ретельність і скрупульозність автора монографії.

У п'ятому розділі «Суспільно-політичні описові найменування сьогодення: лексикографічний вимір» (сс. 233–573) традиційно, як і в попередніх монографіях, подано інтерпретацію значень мовних одиниць, що входять до структури семантичних типів «Людина» та «Суспільний розвиток». Цей фрагмент монографії дає право констатувати утворення особливого нового гібридного типу наукових праць, який можна окреслити як монографії-лексикони, оскільки в дослідженні, крім наукового аналізу, лінгвістичного опису матеріалу, запропоновано і його лексикографічну презентацію. Учений випрацював креативну модель подання зібраного фактичного матеріалу, що має такий вигляд: виокремлення одиниці, яка належить до відповідного семантичного типу, подання в алфавітному порядку актуалізованих конструкцій з ілюстративним матеріалом, водночас міститься і вказівка на джерело функціонування. Цей матеріал має велику цінність передусім для подальших наукових студій з актуалізацією інших дослідницьких підходів й аспектів.

Узагальнення дослідницьких рефлексій уміщено в розлогіх *Висновках* (сс. 573–578), що спроектовані на кожний із розділів та підрозділів. Погоджуємося із засадничою тезою М. Степаненка про те, що «проведений аналіз демонструє органічний взаємозв'язок між екстра- та інтралінгвальними чинниками, які, гармонуючи, забезпечують мовний поступ, що з максимальною точністю віддзеркалює найсутніші позитивні та негативні зміни в суспільстві, реагування людей на ті або ті виклики. Усі ці трансформації знаходять своє послідовне відображення в лексико-семантичній, фразеологічній, словотвірній, граматичній, стилістичній підсистемах», оскільки мова, безперечно, є дзеркалом нашого буття, що неперевірено продемонстрував автор рецензованого дослідження.

Завершує працю *Алфавітний покажчик реєстрових слів* (сс. 579–586), що полегшує роботу з монографією її читачам, а також дає змогу використовувати матеріал праці для підготування наукових розвідок, які будуть демонструвати рефлексію учених на актуалізований у цій праці матеріал та векторний потенціал його аналізу.

Наголосімо й на оригінальному ідіостилі мовознавця, що презентує зразкове українське писемне мовлення, гідне наслідування.

Констатуємо вагоме значення цієї монографії для української політичної і юридичної лінгвістики, соціолінгвістики, лінгвоконфліктології, лінгвістики фейку, лінгвоаксіології, стилістики, лексикографії, лінгвографії, термінографії, фразеографії, насамперед пареміографії та неолінгвістики.

Надійшла до редакції: 08.03.24.

Прийнято до друку: 08.05.24